

VII. Člověk

Teď se zamyslíme nad člověkem. V této oblasti existuje tolik filosofických problémů, že je tu všechny ani nemůžeme uvést. Naše meditování se proto nutně bude týkat jen některých z nich. Především si položíme – spolu s velkými mysliteli minulými i soudobými – otázku: Co je člověk? Co vlastně jsem?

Bude nejlépe, když tu jako vždycky nejdříve uvedeme ty lidské vlastnosti, o kterých nejsou žádné pochybnosti. Mohli bychom je shrnout pod dva hlavní tituly: Za prvé je člověk živočich, za druhé pak je živočich zvláštní a zcela jedinečný.

Především jiným je to tedy živočich a má všechny charakteristické znaky zvířete. Je to organismus, má smyslové orgány, roste, živí se a pohybuje se, má mocné pudy – například pud sebezáchovy a pud bojovný, pohlavní a ještě jiné, přesně tak jako jiná zvířata. Srovnáme-li člověka s vyššími živočichy, vidíme, že zcela nepochybně tvoří jeden druh mezi ostatními druhy zvířat. Básníci sice častěji vebili překrásným jazykem city lidské, znám však některé psy, jejichž city jsou podle mne mnohem krásnější a hlubší než u mnohých lidí. Je to možná nepříjemné, ale musíme si přiznat, že patříme do stejné rodiny a že například psi nebo krávy jsou trochu jako naši mladší bratři a sestry. K tomu není třeba sahát po učených vývojových teoriích, podle nichž člověk pochází ne sice z opice, jak se často říká, ale přece jen ze zvířete. Že je to živočich je totiž zjevné i bez jakékoli učené zoologie.

Nicméně je to pozoruhodný živočich. Je na něm spousta věcí, se kterými se u jiných zvířat nesetkáváme buď vůbec, anebo jen v nepatrných náznacích. Nápadné je především to, že z biologického hlediska by vlastně vůbec neměl mít právo vnucovat se všemu tvorstvu a ovládat je tak, jak to doopravdy činí, a profitovat z přírody jako její největší příživník. Vždyť je to vlastně zvíře nepodařené. Jeho nepo-

chybnými znaky jsou: špatné oči, téměř žádný čich, který by stál za zmínku, podřadný sluch. Skoro úplně mu chybí přirozené zbraně, jako například spáry. Jeho síla je nepatrná. Neumí ani rychle utíkat, ani plavat. K tomu všemu je nahý a snadněji než jiná zvířata umírá zimou, horkem a podobně. Z biologického hlediska by neměl mít žádné právo na existenci a měl by už dávno vyhynout jako tolik jiných nevydařených druhů.

A přece došlo k něčemu docela jinému. Člověk je pánem přírody. Spoustu nejnebezpečnějších zvířat prostě vyhubil, jiné druhy vzal do zajetí a udělal z nich domácí otroky. Změnil tvář planety; stačí jen pohlédnout z letadla nebo z nějaké hory na povrch země, abychom spatřili, jak všechno míchá páté přes deváté a mění. A teď se začíná pouštět do vnějšího, mimozemského světa. Vymření lidskému druhu nehrozí. Spíše jsou obavy, že se příliš přemnoží.

Jak je však něco takového možné? Odpověď všichni známe: je to způsobeno rozumem. Člověk, i když je tak slabý, vládne strašnou zbraní – inteligencí. Je nesrovnatelně inteligentnější než kterékoli, i to nejvyspělejší zvíře. S jistotou inteligencí se sice setkáváme i u opic, koček a slonů, avšak to jsou maličkosti v porovnání s tím, čím je vybaven člověk, i člověk nejjednodušší. Tím se vysvětluje jeho úspěch na této zemi.

Tato odpověď je však pouze předběžná a povrchní. Člověk má totiž patrně nejen *víc* inteligence než jiní tvorové, ale má i jiný *druh* inteligence – nebo jak už to chceme nazývat. To je vidět na tom, že člověk, a jen člověk sám, má řadu zcela zvláštních vlastností. Nejnápadnější z nich je těchto pět: technika, tradice, pokrok, schopnost myslet úplně jinak než jiní živočichové a konečně reflexe.

Nejprve o *technice*. Její podstata spočívá v tom, že člověk používá určitých nástrojů, které sám zhotoví. Také některá jiná zvířata dělají něco obdobného – tak například opice ráda užívá hole. Avšak cílevědomé vyrábění složitých nástrojů dlouhou a namáhavou prací je typické pro člověka.

Nicméně technika zdaleka není jedinou lidskou zvláštností. Nebyla by se mohla nikdy rozvinout, kdyby člověk

nebyl zároveň *sociální bytostí*, a to sociální ve zcela zvláštním smyslu slova. Známe ovšem i jiné sociální živočichy – například sociální organizace termitů a mravenců je přímo obdivuhodná. Ale člověk je sociální jiným způsobem než oni. Vrstvá totiž do společnosti skrze *tradici*, která mu není vrozená, nemá nic společného s jeho instinkty – ale člověk se jí *učí*. A to je možné proto, že člověk, a jen on sám, má velmi složitou *řeč*. Již sama tradice by stačila k výraznému odlišení člověka od všech ostatních zvířat.

Díky tradici dělá člověk *pokroky*. Učí se stále víc a víc. A neučí se jen jediné individuum – neboť to se vyskytuje i u jiných živočichů –, ale učí se celé *lidstvo*, společnost. Člověk je vynalézavý. Zatímco jiní živočichové předávají své vědění z generace na generaci v ustrnulé neměnnosti, ví u člověka každá generace víc – anebo alespoň může vědět víc než generace předešlá. A často i v jedné jediné generaci dochází ke zcela neslýchaným novotám. Něco takového jsme například zažili ve svém vlastním životě. Ještě nápadnější je, že tento pokrok má patrně velmi málo co společného s biologickým vývojem. Biologicky se téměř vůbec nelišíme od starých Řeků, víme toho však nesrovnatelně víc než oni.

Vypadá to však tak, jako by to všechno – technika, tradice a pokrok – bylo závislé na něčem čtvrtém, a to na zvláštní schopnosti člověka myslet jinak než ostatní zvířata. Tuto jinakost jeho myšlení není snadné vystihnout nějakou krátkou formulí: je totiž velmi mnohostranná. Člověk je například schopen *abstrakce*. Zatímco jiná zvířata myslí vždy s ohledem na jednotlivou konkrétní věc, dokáže člověk myslet *obecně*. Tomu právě vděčí za obrovské vymoženosti své techniky. Pomysleme jen na jeho matematiku – nejdůležitější nástroj vědy. Abstrakce se však netýká jen obecného. Týká se také ideálních předmětů, jako například čísel a hodnot. S tím nepochybně souvisí, že člověk je, jak se zdá, zcela jedinečně neodvislý od zákona biologické účelnosti, který ovládá celou zvířecí říši. Uvedu jen dva velice nápadné rysy této nezávislosti: vědu a náboženství. To, co zná zvíře, je vždycky spojeno s nějakým účelem; vidí jen to a rozumí pouze tomu, co je užitečné pro ně nebo pro jeho

druh. Jeho myšlení je naprosto praktické. Jinak je tomu u člověka. Zkoumá i předměty, které nemohou mít vůbec žádný praktický účel – jen pro samo vědění. Je schopen objektivní vědy a vskutku ji také vybudoval.

Ještě zvláštnější je možná jeho náboženství. Když vidíme, že na jižním pobřeží Středozemního moře, kde by se přímo výborně dařilo víně, se ho pěstuje jen velmi málo, protože tam žijí muslimové, naproti tomu však jsou obdělávány vinice za nesrovnatelně méně příznivých podmínek na Rýnu, ba dokonce v Norsku, v křesťanských zemích, když pozorujeme velká osídlení v pouštích okolo posvátných buddhistických nebo křesťanských míst, musíme si říci, že to vskutku nemá žádný hospodářský nebo biologický smysl, že je to z čistě živočišného stanoviska přímo nesmyslné. Člověk si však takové věci může dovolit, protože je ve značném rozsahu na biologických zákonech zvířecího světa nezávislý.

Tato nezávislost jde dokonce ještě dál. Každý z nás má bezprostřední vědomí o tom, že je svobodný, zdá se nám, jako bychom mohli – alespoň v některých okamžicích – překonat všechny zákony přírody.

S tím však souvisí ještě další věc. Člověk totiž – a možná především – je schopen *reflexe*. Není zaměřen, jako patrně všichni ostatní živočichové, výlučně na vnější svět. Může myslet na sebe sama, má o sebe sama starost – ptá se na smysl svého vlastního života. Zdá se, že je také jediným živočichem, který má jasné vědomí o tom, že musí *zemřít*.

Uvážíme-li všechny tyto zvláštnosti člověka, nemůžeme se divit, že Platón, zakladatel naší západní filosofie, došel k závěru, že člověk je něco od celé přírody odlišného. To, co jej činí člověkem – jeho psýcha, duše, duch, je sice ve světě, ke světu však *nepatří*. Vyčnívá nad celou přírodu.

Uvedené zvláštnosti tvoří však jen jednu stránku člověka. Již jsme podotkli, že je zároveň opravdu a plně živočichem. A co je ještě důležitější, duchovní stránka v člověku úzce souvisí s touto stránkou ryze zvířecí, s tělesností. Sebe-menší porucha v mozku stačí k ochromení myšlenek největšího génia; půl litru alkoholu často dokáže přeměnit i nejjemnějšího básníka v divé zvíře. Přitom však tělo se

svými fyziologickými pochody a také pudový život zvířete je něco od ducha tak odlišného, že se vnucuje otázka, jak je takové spojení obojího vůbec možné. To je ústřední otázka filosofické vědy o člověku, která se nazývá antropologie.

Na tuto otázku se odpovídá různě. Nejstarší a nejjednodušší odpověď spočívá v tom, že se prostě popře, že v člověku existuje něco jiného než tělo a mechanický pohyb tělesných částic. To je řešení strohého materialismu. Ten však má dnes jen velmi málo stoupenců, mimo jiné i díky argumentaci, s kterou proti němu vystoupil velký německý filosof Leibniz. Ten navrhl, abychom si představili mozek tak zvětšený, že bychom se v jeho vnitřku mohli pohybovat jako ve mlýně. Setkali bychom se v něm jen s pohyby různých těles, avšak nikdy bychom nenarazili na něco takového, jako je myšlenka. Myšlenka a podobné jevy musí tedy být něčím zcela jiným, než jsou jednoduché pohyby těles. Přirozeně je možno také říci, že neexistují vůbec žádné myšlenky a žádné vědomí; to je však tak očividně nesprávné, že filosofové podobné tvrzení obvykle neberou zcela vážně.

Kromě tohoto extrémního materialismu je ještě jiný, umírněný, podle kterého sice vědomí existuje, avšak jen jako funkce těla, funkce, která se od obdobných funkcí u ostatních zvířat liší jenom *stupněm*. Toto pojetí je nutno brát mnohem vážněji.

Je dosti blízké třetímu pojetí, které pochází od Aristotela a kterému se dnes, jak se zdá, dostává silné podpory ze strany vědy. Liší se od uvedeného druhého typu materialismu ve dvou bodech. Za prvé podle tohoto pojetí nemá smysl klást duchovní funkce jednostranně do protikladu k tělu. Člověk je podle Aristotela celek a tento celek má různé funkce: čistě fyzickou, rostlinnou, zvířecí a konečně také duchovní. Všechno to jsou funkce nikoli *těla*, nýbrž *člověka* jako celku. A druhý rozdíl spočívá v tom, že Aristotelés společně s Platónem spatřuje v duchovních funkcích člověka něco zcela zvláštního, s čím se u jiných živočichů nesetkáváme.

A konečně přísní platonikové – a takoví existují i dnes – jsou toho názoru, že člověk je – jak to formuloval jeden

jejich zlomyslný protivník – anděl přebývající ve stroji, čistý duch pohybující čistým mechanismem. Přitom je tento duch chápán, jak již bylo řečeno, jako něco úplně jiného než všechno ostatní ve světě. Tuto nauku najdeme v různých obměnách nejen u francouzského filosofa Descarta, nýbrž i u mnoha dnešních existenciálních filosofů. Podle nich není člověk oním celkem, ale je to pouhý duch nebo, jak se dnes často říká, existence.

Jak je vidět, jde tu vlastně o dvě otázky, a to, zda v člověku je něco podstatně jiného než v ostatních zvířatech, a dále pak, v jakém vztahu je toto něco k ostatním složkám jeho přirozenosti.

Je však ještě jiná základní otázka týkající se člověka, kterou výrazně formulovala právě filosofie posledních desetiletí, – totiž tzv. existenciální filosofie a existencialismus. Přemýšleli jsme totiž o různých zvláštnostech člověka, propůjčujících mu určitou důstojnost a moc, díky kterým je člověk povznesen nad všechna zvířata. Ale člověk je nejen to. Je také – a to pro tytéž vlastnosti – něčím nedokonalým, neklidným a v jádře vzato bédným. Pes i kuň žerou, spí a jsou šťastni, kromě uspokojení svých pudů jim není ničeho zapotřebí. Jinak je na tom člověk: vytváří si ustavičně nové potřeby a nikdy není nasycen. Úplně zvláštním vynálezem člověka jsou například peníze, kterých nemá nikdy dostatek. Vypadá to, jako by byl svým bytostným určením odkázán na nekonečný pokrok, jako by ho nemohlo uspokojit nic než to, co je nekonečné.

Zároveň však si člověk – a zdá se, že jen on, – uvědomuje svou konečnost a především svou smrt. Tyto obě vlastnosti jsou spolu dohromady zdrojem napětí, díky kterému člověk nabývá podoby jakési tragické hádanky. Zdá se, že je tu kvůli něčemu, čeho dosáhnout není vůbec schopen. Co je potom jeho smyslem, smyslem jeho života?

O vyřešení této hádanky se od doby Platónovy snažili nejlepší z našich velkých myslitelů. Navrhli v podstatě tři zásadní řešení.

První, značně rozšířené v devatenáctém století, spočívá v tvrzení, že lidskou potřebu nekonečna je možno uspokojit jen tím, že se člověk identifikuje s něčím širším – především

se společností. To, že musím trpět, ztroskotávat a zemřít, nic neznamená, jak praví tito filosofové, neboť lidstvo a vesmír budou trvat dál. O tomto řešení bude ještě řeč později. Zde budiž řečeno jen tolik, že se většině soudobých myslitelů jeví jako neudržitelné: namísto řešení hádanky popírá totiž toto pojetí to, co je dáno: fakt, že jednotlivý člověk touží po nekonečnu *pro sebe*, jako individuum, a ne pro něco jiného. V pochmurném světle vlastní smrti zní takové teorie jako prázdný a falešný zvuk.

Druhé řešení – dnes velmi rozšířené u existencialistů – naopak tvrdí, že člověk nemá vůbec žádný smysl. Je to omyl přírody, nepodařené stvoření – marná vášeň, jak jednou napsal Sartre. Hádanka je neřešitelná. Zůstaneme sami sobě navždy tragickou otázkou.

Jsou ale též filosofové, kteří v duchu Platónově odmítají takový závěr. Nevěří, že svět je tak naprosto nesmyslný. Řešení lidské hádanky podle nich existovat musí.

V čem by však mohlo toto řešení spočívat? Jen v tom, že by člověk mohl nějak dosáhnout nekonečna. To však v tomto životě není možné. Existuje-li tedy nějaké řešení problému člověka, potom musí člověk najít svůj smysl jinde, mimo přírodu, mimo tento svět. Ale jak? Nesmrtelnost duše lze podle mnohých filosofů od doby Platónovy dokázat; jiní ji předpokládají, aniž přitom věří na nějaký přesný důkaz. Avšak ani nesmrtelnost nepřináší ještě na tuto otázku žádnou odpověď. Není jasné, jak by člověk mohl, byť v nějakém dalším životě, dosáhnout nekonečna. Platón jednou řekl, že poslední odpověď na tuto otázku by nám mohl dát jen nějaký bůh, nějaké zjevení, které by k nám přišlo z onoho světa.

To však už není filosofie, nýbrž náboženství. Filosofické myšlení tu klade otázku podobně, jako v mnoha jiných oblastech – přivádí nás až na hranici, na níž člověk mlčky hledí do temnoty, kterou už nelze prosvětlit.

VIII. Bytí

Po našich minulých úvahách o člověku bychom vlastně měli přejít k otázkám společnosti. Avšak porozumění těmto problémům závisí, alespoň podle mne, do značné míry na tom, zda jsme si předem zjednali jasno o našem stanovisku ve zcela jiné oblasti, a to v oblasti *ontologie*, obecné nauky o *jsoucnu*. Z toho důvodu bude lépe věnovat dnešní přemítání ne společnosti, ale *jsoucnu*.

Jde o zvláštní oblast. Je důležitá – mnoho soudobých filosofů ji dokonce pokládá za ústřední – , je však zároveň velmi obtížná. Potíže jsou o to větší, že se dnes nacházíme pod vlivem dvou tradic, které přístup k těmto otázkám jednoduše znemožňují. Na rozdíl od jiných odvětví filosofie, kde jsou téměř všichni zajedno alespoň v tom, že existují otázky, je tomu tady jinak: mnoho starších, ale i četní novější filosofové prostě popírají, že vůbec nějaká ontologie existuje a že by její problémy mohly mít nějaký smysl. Jde tu o tradici pozitivismu a tradici noetického idealismu. Pro nás z toho vyplývá dvojitý úkol: předně si musíme položit otázku, zda ontologie vůbec existuje, a teprve potom, jestliže se rozhodneme pro její legitimnost, budeme se moci zabývat jejími problémy.

Dříve však, než si tuto otázku položíme, bude užitečné objasnit si některé terminologické otázky. V ontologii se často mluví o *bytí* a tohoto slova se přitom nepoužívá jako slovesa, nýbrž jako podstatného jména; neříká se tedy třeba „Je příjemné *být* zdravý,“ nýbrž: „*Bytí* je toto nebo ono.“ Alespoň mnoho ontologů používá obvykle tohoto slova tímto způsobem. Pokud jde o mne, vždycky se mi zdálo, že je lépe nemluvit o *bytí* (das Sein), nýbrž o *jsoucnu* (das Seiende). Všechno totiž, co nějakým způsobem je, tedy co trvá, existuje, označujeme jako *jsoucno*. Tak patří i každý můj vážený čtenář mezi *jsoucna*, zrovna tak jako jeho kapesník a dokonce i jeho dobrá nebo špatná nálada. Ba i možnost, že se bude zítra smát, stává se *jsoucnem* – neboť